كتاب

محرّك الافكار

روسیه محكومنك اولان تاتار اسلاملری نك علم ومعرفتلری هم
كسب وهنرلری نه درجه‌ده اولدیقندن بحث ایلیور

عبد العلام فيض خان اوغلی نك تأليف كرده سيدر

بمطبعة الخزانة ببلدة قزان

КАЗАНЬ.
Типо-литографія Императорскаго Университета.
1893 г.

محمد فاتح
٣٤٦

5182
A3759

برادر عزیزم یوسف بك افندیه هدیهٔ عاجزانه‌مدر

٢٦ تموز ١٨٩٦

❀ كتاب ❀

محرّك الافكار

روسیه حكومتنك اولان تاتار اسلاملری‌نك علم ومعرفت‌لری هم كسب وهنرلری نه درجه‌ده اولدیقندن بحث ایلیور

عبد العلام فیض خان اوغلی‌نك تألیف كرده سیدر

باصمه‌سنه رخصت بیرلدی شهر قازان‌ده ١٣ نچی فبرالك ١٨٩٣ نچی یلك

Цензурою дозволено. Казань, февраля 13 дня 1893 г.

قزان اونیویر یستیتی‌ننك طبعخانه‌سنده باصمه اولنمشدر
١٨٩٣ نچی یلك

КАЗАНЬ.
Типо-литографія Императорскаго Университета.
1893 г.

TÜRK TARİH KURUMU KÜTÜPHANESİ

بسم الله الرحمن الرحيم

الحال قازان ونیژنی ورزن وتامباو وپنزه وسمبر وصامار وصاراتاو وحاجترخان واورنبورغ واوفی وپیرمی هم وانکه ولایتلرنك معیشت ایدن اهل اسلامنك بارچه‌سی ، هم قریم دیاری ایله قازاقستانده وسبیریا ولایتلرنده ترکلك ایلیان اهل ایماننك کلسی، کذلك ثمرقند وخیوه وخوقند وتاشکندوترکستان ولایتلری‌نك یرلی خلقلاری ایله قفقازیا مسلمانلری‌نك یاریمی، الحاصل اوشبو ذکر ایدلمش خلقلارنك جمیعسی‌نك قانلاری وجنسلری بر اولوب جمله‌سی بر ترك بابانك اولادلری‌در *

زمانلرنك مروری وفلكلرنك دورانی سببلی تورلوسی تورلو اقلیملره وانواع ولایتلره منتشر اولدیقلرندن، لغتلرنك بعض الفاظلرده باشقه‌لقلار تابلسه‌ده، امّا اصل تیللری بر ترکی تیلی اولدیغندن بر برسیله برنچه کره مصاحبت ایدوب سویلاشمك ایله تیز زماننك ایچنده برسی دیکری‌نك سوزلرینی فهم ایلاب، تیلماچ وترجمانه محتاج اولمیوب، اوز آراسوزلشه بیلیورلر * ترك بابامزنك توب وطن یری ترکستان زمیننك مشرق طرفنده اسی کول

دینلمش

دینلمش اورون‌نك جوارنده، الحال یدی صو ولایتی نامی ایله معروف اولان ولایت‌ده قرار تابوب، صکره عصر بعصر اولادلری کوبایه‌یکدن، کوب طائفه‌لره وتورلو قبیله‌لره منقسم اوله‌راق، مذکور ولایت‌لرده معیشت ایتمکده‌لردر *

الحال روسیه حکومتنك ترك اولادندن اون ایکی ملیون مسلمان موجود اولوب، جمله‌سی‌نك عددی دولت علیهٔ عثمانیه ترکلری‌نك یاریمندن زیاده‌در *

مذکور ایدل بویی اون اوچ ولایت‌لرده‌کی ایله قریم وقفقازیا وسیبریاده‌کی مسلمانلرنی تاتار ترکلری، وثمرقند وخیوه وتاشکند وترکستان هم فرغانه ولایت‌لرنده‌کی اهل اسلام‌نی اوز بك وجغتای وقبچاق هم ترکمان ترکلری، وقازاقستان مسلمان‌لرینی قرغز قازاق ترکلری، دیب تسمیه ایدیورلر *

اوشبو کتابمزده ذکر اولنمش جمله ترك اولادلری‌نك احوالندن بحث قیلمیوب، بلکه فقط ایدل بویی اطرافنده اولان اون اوچ ولایت‌لرده‌کی ایله سیبریا ولایت‌لرنده‌کی تاتار ترك اسلام‌لری‌نك حاضرکی زمانده علم ومعرفت‌لری نه درجه‌ده، ومعیشت وکسب‌لری نه رتبه‌ده اولدیقلرینی، اون فصل اوزره بیان قیلمیه شروع ایدلدی *

❁ انجی فصـــل ❁

علم ومعرفت‌نك نوع‌لری ودرجه‌لری هم انلرنی تحصیل ایتمك‌نك کیفیت‌لری بیك کوب وتورلو تورلو اولسه‌ده، امّا بزم تاتار اسلام‌لری آراسنده مکتب‌لرده

معلّملرمز بالالرنی فقط ترکیچه اوقومیه ویازمیه اوکراتمك ایله برابر عقاید اسلامیه واحکام دینیه‌نی، اوشانداق عرب کتابلرندن هفتیك شریف وقران کریم هم مسائل الصلوةنی تعلیم ایلیان تعلم الصلوة وحلبی کبی کتابلرنی اوقوتمق ایله چالشیورلر *

ومدرّسلرمز ایسه مذکور بالالرنی اوقوتمیه حاجت اولان معلّملرنی هم آوللره وایللره امام وملا اولاچق شاکردلرنی تعلیم قیلماق ایله مشغول اولیورلر *

مدرسلر شاکردلرنك اوّلکی اوچ یلنده عرب لسانی‌نك صرفنی ونحوینی اوقوتب، دورتنچی وبشنچی هم آلتنچی یللرده منطق وعقاید اسلامیه ایله برابر علم کلامنی اوکراتب، یدنچی وسکزنچی وتوقزنچی هم اوننچی یللرده مسائل فقهیه وعلم اصول فقه وتفسیر قران واحادیث نبویه وحکمة الهیه‌نی تعلیم ویریورلر *

اوقومیه هوسی وقابلیتی اولان شاکردلرشو اون یل ایچنده مذکورفنلردن بر تورلو خبردار اولوب، خلفه وامام حتی مدرس اولمیه یاراقلی اولوب چقیورلر *

آوللرمزنك اکثرنده قرق ایللی بالا اوقویان مکتبلر، وقازان وچیسطای واورنبورغ وحاجی ترخان وطرویسکی وتومن وخان اوردا ویمان قلعه واسترلی طماق وقارغالی وبوا وقاسیم کبی شهرلرده. اوشانداق ضورراق واولوغراق بعض آوللرده ایللی‌دن یوزه قدر شاکردلر اوقویان مدرسه‌لر اولدیغندن، ترکیچه اوقی بلوب یازو یازا بلوچیلك‌ده، بزم تاتار مسلمانلری روسیه‌حکومتنك اولان اهل اسلام آراسنده برنچی درجه‌ده‌در *

ترکستان زمین‌ده بخارا وسمرقند وخیوه وخوقند وتاشکند کبی ولایت‌لرنك سوداکارلری آراسنده اون سوداکارنك دورتسی اوقی ویازا بیلسه‌لر، بزم تاتار اسلام‌لری آراسنده اون سوداکارنك سکزی اوقی ویازا بیلورلر • یعنی تاتار اسلاملری‌نك سوداکار صنفنده خط تانوب یازو یازا بیلانی ۸۰ فایض اولوب ترکستان اسلام‌لری‌نك سوداکار صنفنده خط تانوب یازو بیلانی فقط ۴۰ فایض اولیور *

اوشبونسبته بناء بزم عوام خلقمز ایله ترکستانلی مسلمان‌لری‌نك عوامی آراسنده اوشانداق فرق اولوب، بزم عوامز ایچنده خط تانوب یازو یازانی، ترکستانلی اسلام‌لری عوامندن ایکی اولوش آرتوق اولمیه تیوش‌در * بس بزم‌خلقمز ما بیننده همه صنف‌لرنی قوشب عموما حساب ایدلدیکده، تخمینا اوقویان‌لری یوز کشی‌یه ۱۶ فایض اولسه، ترکستانلی اسلام‌لری آراسنده فقط ۸ فایض اولمیه تیوش‌در *

بزم تاتار اسلام‌لری‌نك مکتب ومدرسه‌لرنده، اوشانداق روسیه محکومنده اولان باشقه اسلام‌لرنك مکتب ومدرسه‌لرنده، بالالرنی تعلیم ایلامکده دولت طرفندن اعانت ویاردم صورالمیوب، بلکه مکتب ومدرسه‌لرمز فقط اهل علم ایله اهل تجار هم اصحاب ملك صنف‌لرمزنك اجتهاد وغیرت‌لری ایله وجوده کلوب دوام ایتمکده‌لردر * اوشبو حصوصده بزم خلقمز روسیه محکومنده اولان غیر ترك اولادلرینی برنیچه مسافت آرتده قالدرمش‌لردر * حتی قارا تانیماق‌ده، یعنی اوقی ویازو بیلمك‌ده، بزم خلقمز روس خلقندن هم کیروده قالمیورلر * اکر حاضرکی مکتب ومدرسه‌لرمزده اوقوتماق وتعلیم ایتمك طریقی همه‌سنده یانکی اصوله قویلوب جمیع خلفه ومدرس‌لر جمعیت علمیه اسلامیه‌نك تعیین ایلیان کتابلری ایله قول‌لنوب سبق ودرس ویرسه‌لر ایدی، یکرمی بش

یل ایچنده خلق‌مزنك عمومی اوقی ویازو بیلانی ۱۶ فایض‌دن اوتوز فایضه ایرشور ایدی، دیوظن ایدلیور *

ترتیبی لازم اولان جمعیة علمیه اسلامیه‌نی بو روشچه ترتیب قیلماق ممکن : مثلا، ایسکی هم یانکی اصول تدریس‌نی یخشی فهملیان مدرس‌لردن قازان واوفی واورنبورغ وحاجی ترخان وسیبریا ولایت‌لری کبی اهل اسلام کوبراك اولان ولایت‌لرنك هر قایسندن برار مدرس‌نی اوفی‌به‌سنه‌ده بر کرّه یای باشنده یا کوزلك‌ده محکمهٔ روحانیه‌یه چاقروب ، مفتی حضرتلری هم اوچ قاضی‌نك حضورلرنده، مکتب‌لرده ومدرسه‌لرده نینده‌ای فن‌لردن ونینده‌ای کتابلردن سبق ودرس اوقوتماق تیوش ایدیکنی محاکمه ایلاب ، مصلحت نه‌یه قرار تابسه شونی مکتب ومدرسه‌لر بار اولان شهر وقریه‌لره‌اعلام‌نامه‌لر طبع قیلدروب یبارمه‌ایدر * اکر محکمهٔ روحانیه اسلامیه جمعیة علمیه اسلامیه‌نك قرار ایلیان اصولنی همت ایدوب ، خلفه ومدرس‌لره باش‌دن آیاق فایده‌سنی کما ینبغی بیان ایلاب ، شو اصول اوزره سبق وتدریس ایلامیه وعظ ونصیحت قیلسه‌ایدی، حق وانصاف اهلندن هیچ برمتدین وملت پرور اولان خلفه یا مدرس باش تارتمیوب، بالعین والرأس قبول ایدرلر ایدی * بعده مکتب ومدرسه‌ده اوقوتماق لوازمنه صایلانب تعیین ایدلن هر یانکی خلفه یا مدرس ، مذکور محکمیه امتحانه کلدیکده ، یانکی کیفیتچه سبق ودرس ویرمك اصولنی اورننه کلتورسون ایچون. آنك قاعده‌لرینی وترتیب‌لرینی بیلدیکندن، آنلرنك هرقایسنی امتحان قیلمیه غیرت ایلامك لازم‌در * اکر دولت طرفندن هرمکتب‌ده ومدرسه‌ده اوقویان شاکردلرنك عددینی هم نینده‌ای فن‌لر اوقودیقلرینی بیلمك حاجت کورلسه ، دولت کند اوزی بلا واسطة هر مکتب ومدرسه‌دن شاکردلرنك عددی واوقویان

فن‌لری

فن‌لری وغیر ذلك‌لری نه قدر ایدیکندن معلومات نامه‌سی ایسته‌مك اورننه،
اول معلومات نامه‌سنی واسطه ایله محکمهٔ روحانیهٔ اسلامیه‌دن ایسته‌سه ،
نچوك اهل اسلام ایچون ، اوشانداق دولت‌نك معارف توره‌لری ایچون ،
بیك قولای وینکل اش اولور ایدی * اکر حاجت کورلسه بونك ایچون
فقط قاضی‌لر یاننه بر قاضی‌نك وضیفه‌سی ایله معارف اش‌لرینی قارامق
ایچون مسلمانچه هم روسچه فن‌لرنی تحصیل ایلیان مسلمان‌لردن معرفت‌لی بر
کشی‌نی تعیین قیلماق تیوش‌ایدی* تعلیم وتدریس مسئله‌سنی کوزه آلوب،
یانکی طریقچه آلغه چقارماقنی البته عوام ناس صنفندن کوتمك ممکن‌ایمس،
زیرا عوام خلقنده نه علم ونه مال بار *

ایمدی قالدی اهل علم هم اهل تجار ایله اهل ملك، اهل علم اوزی‌نك
علمی ومعرفتی ایله تعلیم وتدریس ترتیباتنی وضع قیلوب ، اوز آرا کینه
وحسدنی کونکل‌لرندن چقاروب، حقانیت اوزره مجلس‌لرده مصلحت ومشورت‌لر
قیلشوب، تیل ایله هم رساله‌لر ترتیب ایلامك ایله خلق آراسنده فهم وفکرنی
نشر ایدوب، شو مقصود بالذات اولان یانکی تعلیم وتدریس طریقنه ایسکی
اصول حلقه‌لری ایله مدرس‌لرینی هدایة ایتمیه اجتهاد ایلامه‌لیدر* اصحاب
ملك‌دن یرصو واورمان ایالری، هم اهل تجاردن سوداکارلر، مذکور یانکی
اصولچه تعلیم وتدریس ایتمك ایچون ، هر قایسی کوچی یتان قدر مکتب
ومدرسه‌لر صالدرمیه، هم شو مکتب ومدرسه‌لره استقامت‌لو واجتهادلو وعلمی
یخشی اولان خلفه ومدرس‌لرنی تعیین قیلمیه طرشوب، آناره حوایج اصلیه‌لرندن
مستغنی آولورلق حدنك عشر وفطره وزکات کبی صدقهٔ واجبه‌لرینی ویره‌رك،
مکتب ومدرسه‌لرنك تربیه‌لری بولنه دخی وقف ووصیت کبی خیر یات‌نی
تعیین ایلامك لازم‌در *

الحاصل بو مسئله‌ده علم ومعرفت اهل‌لری ایله تجار وملك ايالری یك دل ويك لسان اوله‌راق شو بريانکی تعلیم وتدریس اصولی‌نك نقطه‌سنه متوجه اولماق لازم‌در *

٢نجی فصـــل

اوّلکی فصل‌نك اوّلنده حاضرکی مکتب ومدرسه‌لرمزنك ثمره‌لری ایله قناعت ایتدیکمز فهملنسه‌ده، اول قناعت فقط ایسکی زمان‌لره وترکستان اسلام‌لرینه نسبتادر، امّا حاضرکی زمان‌ده‌غی ضیالوخلق‌لرنك مکتب ومدرسه‌لرینه نسبت ایدلدیکده بزم مکتب ومدرسه‌لرمز اون بش درجه بلکه آندن هم زیاده کیروده قالمش‌لردر *

حاضرکی مکتب ومدرسه‌لرمزنك ترتیب‌سزلکی، وخلفه ومدرس‌لرمزنك غفلت ومساهله‌لری، حدن تجاوز ایتمش‌در دیلسه، شاید یالغان اولمس‌در * خلفه‌لردن یامدرس‌لردن تقصیر، سز بالالره یا شاکردلره نیندای کتاب‌لر اوقوتاسز، وآنلرنك اعلاویحشی اوقویان‌لری نه قدر، وادنا وفنااوقویان‌لری کوبمی، واورتاچه وعادتچه اوقویان‌لری نه چاقلی، دیو آنلردن اوزملت‌مز آراسندن سؤال ایلیان کیمسه‌لروارمی، اصلا سؤال ایلیان کیمسه‌لریوقدر* عجب، بزم خلفه ومدرس‌لرمز، لا یسئلون عما یفعلون، درجه‌سنه نائل اولمش‌لرمی * ومدرس‌لردن بعض مشهورلری، هرقایسی اوزلرینی برامام اعظم خیال ایدوب اوزلرینه باشقه بر مذهب احداث، ایتمك هواسندن

کیرو تورمیورلر ایسه‌ده، امّا تدریس امرلرنده شاکردلرنی اوقوتماقلرننك قدیمکی روشچه‌دن ارتوق هیچ یانکی ترتیبلر کورلمیور * اولوغ مدرسه‌لرده غالبا مدرس‌نك کنداوزینه درس صالوب اوقویان التمش‌لب شاکرداولیور * اوشبو التمش شاکردلرنی اوقوتماق ایچون فقط بر مدرس اولیور *مدرس عادتده درسنی میزان آیندن باشلاب جوزه آخرنده، یعنی توقز آی مدتننك تمام ایلیور * مدرس حضرتلری‌نك کوبسی مدرسه‌یه کونده بر کروب ، کوب اولسه ایکی ساعت مقداری برکتابدن درس ویروب چقیور *اوشبو ایکی ساعت وقتده مذکور درس ایله همه التمش شاکرد استفاده‌ایلمیوب، بلکه آنلرنك دورتدن بر اولوشی، یعنی اون بشی استفاده ایلیور* بونکا بناء هر درس اوقوچی شاکرد هر کوننی مدرس‌دن درس المیوب ، بلکه دورت کون‌نك برنده، یاکه هر ای‌ده آلتی کره وتوقز آی مدتنده، یعنی بر یل ایلانه‌سنده ، ایللی دورت یا التمش کره درس الا بیلیورلر * بو التمش درس‌نی دورت فن‌کتابنه تقسیم ایدلسه، بیچاره شاکرد یل‌ایلانه‌سننك بر فن‌دن فقط اون بش درس اوقومش اولیور* درس اوقوبان هر انصافلی شاکردن صورالسه، مذکور مقداردن کم اولدیقنی ایتسه ایدر، امّا آرتوق اولدیقنی ایته الماس * درست شوالتمش شاکرد آراسنده دورت بش نفر خلفه اسمنی کوتاران شاکردلر اولوب، یاش‌راك شاکردلرنی هرکون‌نی بر درس اوکراتیورلر ایسه‌لرده، هنوز ملا جلال وتوضیح خان‌لری بو تورلو خلفه‌لره اوطورمیوب سنده‌ده‌التمش درس ایله قالوب، توضیح خان‌لردن‌توبان صنف شاکردلرنك مدرس‌دن هم خلفه‌دن اوقویان درس‌لرینی جمع ایتدیکده بر یل ایلانه‌سنده بر یوزده یکرمی درس چاماسنده اولیور * بوقدرمقدار اوقو شاکردلر ایچون بیك ازدر * شونکا کوره یانکی تدریس اصولی ایله

اوقولان مدرسه‌لرده مدرس‌لر مثلا دورت ساعت درس ویرمك ایله مشغول اولوب هر درس اوقویان شاکرد هر کون‌نی دورت فن‌دن هر ساعت‌ده برار درس الوب هر شاکرد کوننده دورت درس اوقومش اولور * ایسکی اصول شاکردلری ایله یانکی اصول شاکردلری آراسنده اوقویان درس‌لرنی بیلوب واڭلاب اوقومق‌ده دخی فرق یوق ایمس‌در * مثلا ایسکی اصول ایله اوقویان التمش شاکردلرنك بیلوب واڭلاب اوقویانی یکرمی شاکرد اولسه، بیلمیوب واڭلامیوب اوقویانلری قرق شاکرد اولور * امّا یانکی اصولچه اوقویان التمش شاکرددن بیلوب واڭلاب اوقویانلری قرق بش شاکرد اولوب، فناوادنا اوقویانلری کوب اولسه اون بش شاکرد اولور * الحاصل ایسکی اصول ایله اوقویان شاکردلرنك دورت‌دن بر اولوشی درس‌نی بیلوب واڭلاب اوقویب، قالان اوچ اولوشی بیلمیوب واڭلامیوب اوقویورلر * امایانکی اصول ایله اوقویان شاکردلرنك دورت‌دن اوچ اولوشی درس‌لرینی بیلوب واڭلاب اوقویب، قالان بر اولوشی فقط درس‌لرینی فناوادنادرجه‌ده اوقومش اولورلر *

ذکر ایدلمش تقصیرات‌دن ما عدا مدرس‌لرنك یتوشمیان اش‌لری دخی شوکه، شاکردلرنی تعلیم ایتمکده فایده‌لوراق واثرلوراك درس کتابلرینی مدرس‌لر اوز آرا مجلس‌لر ترتیب ایدوب مشورت ومصلحت ایله تعیین ایلمیورلر * اوچ دورت عصردن بیری مدرس‌لرمز بر فن‌دن بیان‌لری وحاصل‌لری بر اولان اوچ دورت کتاب ایله شاکردلره درس ویریورلر * مثلا مسائل فقیه‌دن هدایه وشرح الوقایه ومختصر الوقایه کتاب‌لری‌نك برسنده اولان باش واصل مسئله‌لر غیرلرنده هم موجوددر * بونلرنك اوچوسنی اوقومق اورننه شاکردلر ایچون ینکل‌راك عبارتلی وتفصیل‌راغی بر هدایة

کتابنی اوقومق نه ایچون کفایه ایتمیور * ومنطق فنندن شمسیه وتهذیب المنطق وسلم العلوم کتابلری‌نك برسنده اولان اصول منطقیه دیکرلرنده هم ثابت‌در * بس بونلرنك اوچوسنی اوقومق اورننه شاکردلر ایچون اڭلامق وفهم‌لمك ینکل اولان شمسیه کتابی ایله نه ایچون قناعت ایدلمیور* اکر تهذیب المنطق ایله سلم العلوم کتابلرنده ازکم آرتوق‌راق مسائل‌لر اولیور ایسه‌ده، او آرتوقلق منطق مسائلندن اولمیوب، بلکه حکمت الهیه مسائلنه متعلق‌در * بر کتاب اورننه اوچ کتاب اوقومق از ، یتماسه شو کتاب‌لرنك هرقایوسنه ایکیشار یا اوچار حواشی‌لری اولوب آنلرنی‌قارامق ایله دخی تضییع وقت ایلیورلر *

اوشبونك کبی تیوش‌سز وفضله اش‌لر ایله شغل‌لنه شاکردلرمز حتی اوقومقی وبیلمکی لازم اولان علم تفسیر ایله علم حدیث‌نی تحصیل ایتمکدن محروم قالیورلر *

اوقومق واوکرانمك‌دن مقصود اوقویان درس‌لرنی بیلمك واڭلامق اولسه ، واومقصوده قصقه وتیز زمان‌ده یانکی تدریس اصولی‌ایله یتولسه، بس نیچون یانکی اصول‌نی ترجیح ایدوب ایسکی‌سنی قویمیورمز * اکر ایسکی اصول مدرس‌لری «اطلبوا العلم من المهد الی اللحد» وفقنچه عمل قیلمیه ناموس ویا یالقاؤلق ایتسه‌لر ، اوزلری‌نك بر ایکی قابلیت‌لی شاکردلرین ایکی اوچ سنه یه مذکور یانکی اصولچه تدریس‌نی قایسی شهرده اوگرانمك ممکن اولسه شونده یبارسونلر، یایسه یانکی‌اصولچه اوگراته بیلان بریخشی خلفه‌نی تابوب آلسونلر * هر ایکی صورت‌ده ظاهرده اوزلری مدرس کورنوب باطنا امور تدریس‌نی خلفه‌لره طابشر سونلر* امّا اوزلری اوّلکی عادتلرنچه

مدرسیه خواهلادیکلا کروب وخواهلامدیکلا کرمیوب کروب وچقوب یورسەلر هم، بر تورلو حق پرستلك ایتمش اولورلر ایدی *

٣ نچی فصل

خلقمز آراسنلا علم ومعرفت‌نك ترقیسنه وتدنیسنه یعنی آلغه بارماقنه وارتقه قالماقنه محله خلقی ایله محکمهٔ روحانیه اسلامیه‌نك تاثیر ایتدیکی محقق در* اکر امام ومدرس اولاچق شاکردلرنی محله خلقی هوا وهوس‌لرینه‌ایارمیوب علمی ومعرفتی هم استقامتی یخشی‌اولان شاکردلرنی صایلاسەلر، اوشانداق محکمهٔ روحانیهٔ اسلامیه امام ومدرس اولاچق شاکردلردن لوازم‌لرینه کوره امتحان‌لرنی قاطی‌راق قیلوب کوبراك ویخشی‌راق بیلوچیلك‌نی شرط ایتسەلر، وعلمی یتوشمیان‌لرنی امتحان ایلامیوب قایتاروب یبارسەلر ، البته امام ومدرس اولمیه مرادی اولان شاکردلر بوحال‌دن عبرت آلوب، وقت‌لرینی ضایع ایتمیوب ، اجتهاد ایله اوقومیه طرشورلر ایدی * حالبوکه محله خلقی نچوك آول‌لرده ، اوشانداق هم شهرلرده غالبا شاکردلرنك علمنه قارامایچه محله خلقنه سوزی‌اوتان وتیلی باتان کیمسەلرنك مشورت‌لری ومصلحت‌لری ایله صایلامقدەلردر * اولاً سوز اوتدیکی یا شو محله‌نك امامی ویا مدرسی اولدیقندن کلیور : مثلا امام ویا مدرس‌نك اوغلی آتاسی‌نك وفاتی بعدنلا ایکمك وتوزدن هم صدقه وخیردن آیرلوب قالماسون ایچون ، اوزی‌نك عمری بارنلا اوغلنی اوز اورننه یااوزینه شریك ایدوب امامق ویامدرسلك

لوازمنی

لوازمنی اد اقیلمیه استحقاقی اولماسه‌ده، شو لوازم‌لرنك برسنه صایلامیه محله خلقنی قرار تابدریور * اوشبو لوازم‌لرنی طلب گر اولان غیر شاکردلر علامهٔ زمان وقطب عالم اولسه‌لرده، مذکور لوازم‌لره نائل اوله‌میوب محروم اولوب قالیورلر * بو توغروده نچوك قارت حضرت اوشانداق محله خلقی هر ایکسی حق‌لق‌نك کوزینه توفراق ساچوب ظلم‌لق یولی ایله کیتمش اولیورلر * زیرا امام ومدرس اولمق عالم شاکردلرنك حقی اولدیغندن تیوشلی حقنی عالم شاکردلره تسلیم ایده‌میوب، حقی اولمیان جاهل کیمسیه طابشرمق ایله ظالم‌لر زمره‌سندن محسوب اولنیورلر *

ثانیاً سوز اوتدیکی دخی شومحله‌نك بایی وزنکینی اولدیقندن نشأت ایدر* زیرا محله بای‌لری‌نك بصیرت کوزلری غالبا یوموق اولوب صایلانه‌چق امام‌ویامدرس‌نك‌علمنه واستحقاقنه نظر قیلمیوب قرنداش اوروغی جمله‌سندن اولان ویا دوست ایش‌لری‌نك یا قینی اولان اکثر استحقاق‌سز کیمسه‌لرنی صایلاتمیه اجتهاد ایتدریورلر *

الحاصل امام‌لق ومدرس‌لك لوازم‌لرینه استحقاق‌لری اولمیان شاکردلرنی صایلامیه غیرت‌کوسترن آدم‌لرخواه روحانیه صنفندن، وخواه بای‌لر صنفندن، وخواه قالان‌محله اهلندن اولسون‌لر، امام‌لق ومدرس‌لك لوازم‌لرینه مستحق اولان ذوات کرام‌لره جبر وظلم ایلادیکلری شوکویی تورسون، بلکه سعادت دارین‌نك دشمانی اولان جهالت وظلمته رواج وقوة ویرمك‌ایله‌کند ملتمزنك یاش بوون‌لرینه ضرر ایتمش اولیورلر* حالبوکه امام ویا مدرس صایلامق اوچ یل‌دن اوچ یله یوز باشی ویا منك باشی توره‌لری صایلامق قبیلندن ایمس‌در * مدرس‌لك لوازمی حصوصا بیك اولوغ لوازم‌دن صایلوب کند مدرس‌لرنك درجه‌لری « فضل العالم علی العابد کفضلی علی امتی » شهادتی

ایله، بالالره سبق اوگراتمیان وشاکردلره درس اوقوتمیان فقط ایتاکارینه
باش‌لرین بوکوب ذکر ایتوب اوطوران ایشان‌لرنك درجه‌لرندن كوب
مرتبه آرتوق‌در * ایشان ویا مدرس حضرت‌لری‌نك اوغول‌لری مدرس‌لك
لوازم‌لرینی کوتاره آلماسه‌لر مدرس‌لکه صایلامیوب، آنلرنك اورننه کتوچی
بالالاری اولسه‌ده استحقاقی اولان علم ومعرفت ایاسی شاکردلرنی صایلامق
لازم‌در *

فلان حضرت‌نك دعاسی اورور دیو هیچ خیاله کلتورمك تیوش ایمس ،
حقلق‌نك خلافنه کوتارلمش قول‌لرنك دعاسی هیچ بر وقت مقبول اولماس*
بزم الحال مدرسه‌لرمزده اوقوچی شاکردلرمز امام‌لق ومدرس‌لك لوازم‌لرینه
کرك اولان قدرسندن هنوز آرتوب قالماقده‌در * شو لوازم‌لره برشاکردنی
صایلیان وقت‌ده آندن باشقه دخی او اورون‌نی بر وکاه وقت‌ده حتی ایکی
شاکردنك ایستاب قالماق‌لری ، امام‌لق ومدرس‌لك اورون‌لرینه نسبتا
شاکردلرنك عددی کوب اولدیقنه آچق دلیل اوله بیلیور * برفرض اکر
محله خلقی علم‌لك‌لری ایرشمیان اوزلری‌نك ایشان ویا مدرس اوغول‌لرندن
غیری عالم کیمسه‌نی تاباآلماسه‌لر، آنی تابمق ایچون محکمهٔ روحانیهٔ اسلامیه
یه توجه ایلاسه‌لر، اول البته شومنصبه موافق اولان کشی‌نی تابوب ویرمك‌دن
هیچ بر وقت یوز چویرمس ایدی دیو ظن ایدلیور*

اکر محکمهٔ روحانیهٔ اسلامیه مدرسه‌لرده‌کی شاکردلر ایچون نیندای فن‌لرنی
اوقوتمق‌نی ممکن درجه مدرس‌لره اوزی کوستروب، شو کوستران فن‌لردن یل‌نك
یعنی جوزه‌نك آخرنك هرمدرس اوزی‌نك شاکردلرینی غیر مدرس‌لریا که غیر
امام‌لرحضورنك امتحان ایلاب، صکره شاکردلرنك اعلا درجه‌ده واورتا درجه‌ده
هم ادنا درجه‌ده اوقویان شاکردلرنك عددنی بیان ایلاب امتحان نامه‌لرینی محکمهٔ

روحانیهٔ اسلامیه‌یه یبارمکنی عادتلندرسه ایدی، مدرس‌لرنك کوبسی باخصوص عالم‌راك‌لری اوزلری‌نك هم شاکردلری‌نك اجتهادلرینی میدانه قویمق ایچون حسن احتیارلری ایله قبول ایلرلر ایدی * وآنلاردن کوره کیچراك مدرس‌لر اوشانداق ناموس‌لرینه چدامیوب انقیاد یولی ایله کیتمیه بیل‌لرینی باغلارلر ایدی *

وبالجمله حاضرکی کبی مدرس‌لرنی ناظرسز توتماق تعلیم وتدریس امورینه بیك ضررلی‌در * بلکه مدرس‌لرنك تعلیم وتدریس‌لری نه روشچه اولدیقلرینی دایماتفتیش قیلوب تورمق ایچون آنلارنك اوستونه برناظرنی تعیین قیلماق لازم‌در * یعنی محکمهٔ روحانیهٔ اسلامیه‌نك تعیین قیلمش فن‌لرندن کوسترمش کتابلری ایله هر کوننی نچه درس اوقوتمق تقدیر ایدلمش اولسه، شونی مدرس حضرت‌لری باش‌دن آیاق یرینه کلتور دیکندن تفتیش قیلماق، ومذکور اشاره خلاف حرکت ایلیان مدرس‌لرنی روحانیه اسلامیه محکمه‌سنه معلوم قیلوب تورمق کبی خدمت‌لر شو ناظرنك لوازمی اولسون ایدی *

۴ نچی فصـــل

روی جهان‌ده ترکلك ایلیان خلق خواه اهل اسلام‌دن وخواه غیر اسلام‌دن اولسون دنیاده یخشی ترکلك ایتمك ایچون علوم دینیه‌نی اوکرانمك ایله برابر دخی علوم دنیاویه‌نی اوکرانمك ضروردر * دورت بش عصرلردن بیری اهل اسلام‌نك نصارا خلقندن حسن معشیت‌ده آرتقه قالدقلری جمله‌دن

برسی شو علوم دنیاویه‌نی اوگرانمیه غیرت ایتمدکلری نیتجه سیدر * بس علوم دنیاویه‌نی اوگرانمك ایچون کنند خلق‌مز ایچون علوم دنیاویه مدرسه‌لری صالمق ضرور اولنیور * اوّل شهر قازان‌ده بر مدرسه واورنبورغ‌ده بر مدرسه، هم سیبریا ولایت‌لری‌نك برسنده بر مدرسه صالمق تیوش‌در * اوشبو مفروضه اولان مدرسه‌لرنك هر قایوسنی صالمق ایچون التمشارمنك صوم تنکه آقچه جمع ایتمك تیوش * آلتمش منك‌نك اوچ‌دن برین، یعنی یکرمی منك صومنی مدرسه‌نك اورننه هم بناسنه صرف ایدوب، قالان ایکی اولوشی قرق منك صومنه باشقورت ایچلرنك صاتیلان ایگون ایکمیه‌یارارلق یخشی توفراق‌لو ومنبت بالچق‌لو یانکی یرلر آلوب، یاکه شهرلرده یورت ودکان کبی املاك آلوب، وآنلرنی مذکور مدرسه‌یه وقف‌ایدلسه، هریل‌ده النان نفع وکیلوری‌ایله شاکردلرنك ومدرس‌لرنك هم مدرسه‌نك تربیه‌لرینه صرف قیلنور ایدی * خواه یر صو اولسون وخواه یورت ودکان اولسون، قایسی‌لرندن نفع وکیلوری کوبراك اولورلق اولسه شونی آلماق تیوش * باشقورت یرلری‌نك کیلورلری اوّلکی‌سنه‌لرده آز اولور ایسه‌ده، امّا اون یل‌لر اوتدیکی ایله کیلورلری ایکی لب بلکه آندان هم زیاده آرتاچق‌در، بونی هرکیم فهم ایتمه‌لی * کل آت قریب» دینلمش مقولیة بناء وقف‌ایچون غیر املاك‌لره نسبتا یر صو آلماق مصلحت‌در * زیرا یرلرنك یل‌دن یل قدرلری آرتماقده‌در* باشقورت یرلری‌نك بر دیسانته‌سی‌نك اجاره آقچه‌سی بر ساچویه حاضرکی کبی هر دایم بر صوم اولوب تورماس * هر کیمه معلوم‌درکه خلق یل‌دن یل آرتوب یرلر آز اولان ولایت‌لردن بر کوب اولان ولایت‌لره دایما کوچب کلمك‌ده‌در* مذکور آلتمش منك صوم آقچه‌نی دورت بش نفربای کشی‌لره چقاروب ویرمك کوچ اولسه‌ده، امّا جمله‌ولایت‌ده

اولان

اولان یوز بلکه آندان‌ده زیاده اولان بای کیمسه‌لره بیولشب ویرمك کوچ ایمس‌در * لکن بو اش‌نك باشنده یوروب أوچنه چقارلق کشی‌لردن آقچه‌نی ییوب یورمك ایچون بای‌لر صنفندن انابت‌لو اولان اوچ دورت نفر یخشی آدم‌لرنی صایلاب تعیین قیلوب ، توشان بر آقچه‌نی اوشانچلو بانقه‌لرنك برسنه صاله بارماق تیوشلی اولور * بعده آقچه ییولوب تمام اولدیقدن صکره آقچه ویران کیمسه‌لر اوز آرا مصلحت قیلوب مدرسه‌نی قاراب صالدرماق هم آنك ایچون یرلر آلماق ایچون دخی برنیچه توغری وانابت‌لو کشی‌لرنی تعیین قیلماق تیوش اولور * اوشبو مفروضه مدرسه‌لرنك شاکردلرینی درس جهتندن بش صنفه تقسیم ایلاب هر صنفنده اونار شاکردن ایللی شاکرد مدرسه‌ده توروب اوقوچی‌لر اولوب واونار شاکرده قدر دخی کلوب اوقوچی‌لرنی قبول ایتمك ممکن‌در * توروب اوقوچی‌لر کلوب اوقوچی شاکردلرنك عددینی جمله صنف‌لرده جمع‌سی یوز شاکرده قدر ایرشدرمك ممکن‌در * اکرمدرسه‌نك وقفی شاکردلرنك تربیه‌سنه کفایة ایتمسه، یوروب اوقوچی‌لردن آلماق کبی توروب اوقوچی‌لردن هم اوزلرینه یتارلك قدر مصارف‌لرینه آقچه آلماق تیوشلی اولور * اکرتورا بارا خیریات آیالرندن وقف یاکه وصیت طریقی ایله ویریلن غیری کیلوری آرتا باشلاسه ، اول وقتده شاکردلردن مصارف‌لری ایچون ازراق آلماق ممکن اولور * اوشبو مدرسه‌لرده اوزمزنك ترکی وعربی اسان‌لردن ماعدا صرفی ونحوی ایله دخی روس تلی ایله فرنگ تلندن برینی اوقوب غیرفن‌لردن علم حساب وتاریخ عمومی وجغرافیا وحکمت طبیعیه کبی فایده‌لو علم‌لرنی اوقوتماق تیوش‌اولور * بونلر کبی مدرسه‌لره حتی حاضرکی روحانیه مدرسه‌لرمزنك قابلیت‌لی شاکردلرنی امتحان ایله آلماق ممکن اولور، زیرا روحانیه مدرسه‌لرمزده‌کی شاکردلرمزدن

دین علمنی بیلدیکلری اوستونه علوم دنیاویه اوقولان مدرسه‌لره کروب یوقاریده
ذکر ایدلمش فن‌لرنی اوقوسه‌لر، نور اوستونه نور تحصیل ایدرلر آیدی
دیو فکر ایدلیور * فرض ایدیلن علوم دنیاویه مدرسه‌لرنده‌کی شاکردلره
نینده‌ای فن‌لردن تعلیم قیلماق قرار ایدلسه، شو فن‌لردن معلّم‌لر حاضرلمك
ایچون حاضرکی روحانیه مدرسه‌لرمزدن اوچ دورت نفر فهملو وقابلیت‌لو
شاکردلرنی استفاده ایچون اوچ دورت سنه‌یه فرنگ یا روس مدرسه‌لرینه
یبارمك تیوش اولور *

اکر بو روشچه ایدلمسه اوّلکی دورت بش‌سنه ظرفنده شاکردلر ایچون
معلم‌لرنی مسلمان‌دن تابلسه مسلمان‌دن تابلماسه روس‌دن ویا فرنگ خلقندن
تعیین قیلوب، دورت بش‌یل اوتدیکدن صکره مذکور مدرسه‌نك شاکردلرندن
قایسی‌لری‌نك علملری وبیلدیکلری برنچی درجه‌ده اولسه، شونلرنی اوّلکی
روس وفرنگ معلّم‌لری اورونلرینه معلّم ایدوب تعیین قیلماق ممکن اولور *
اکر خلق‌مزنك اتفاق‌لری هم غیرت ملیه‌لری یوق‌لقندن مذکور روشلو
مدرسه‌لرنی وجوده چقارمق قول‌دن کلمسه، یاش یکت‌لرمز مبدأ فقیرچیلك
وتوفیق سزلق اولان اش‌سزلك‌نی قویب علوم دنیاویه‌نی اوکرانمك ایچون،
مثلا زراعت وصناعت هم طبیّت علم‌لری کبی معیشت ایچون فایده‌لو اولان
علم‌لرنی، روسیه مدرسه‌لرینه کروب اولسه‌ده تحصیل ایلامك تیوشلی‌در *
روسیه‌نك اونویرسیتیت کبی اولوغ مدرسه‌لرنده وغیمنازیا کبی اورتاچه
مدرسه‌لرنده اوقوب چقمش اسلام یکت‌لرمزنك بو وقته‌دك قوم وقبیله‌لرمز
اولان تاتار اسلام‌لری‌نك ادبیاتلری وفکرلری ترقیسنه دائر خدمتلری
کورلمدیکی، آنلرنك عددلری بیك آز فائض، وآنلرنك ایچنده دخی
اکثری کند ادبیات‌مز ایله لسان‌مزنی اوقومادیقلرندن، واوقویان‌لری هم
بیك آز اوقودیقلرندن نشأت ایتمکده‌در *

یوقسه

يوقسه شو روسيه‌نك اولوغ واورتا مدرسه‌لرنده اوقويان اسلام يكت‌لرمز اجمالا ايسه‌ده اوز ادبيات‌مزدن خبردار اولسه‌لر ايدی، يا بولماسه كند قومی‌لسانمزنی حتی درست‌اوقوب ودرست يازه بيلمك درجه‌سنه‌چه‌اوقوسه‌لر ايدی، يوقاريده ذكر ايدلمش كبی تأسف‌لر كورلمس‌ايدی ديوظن ايليورمز*

—— ——

﴿ ل نچی فصـــل ﴾

خلقمز آراسنده تأليفات ونشريات شو اون يل‌لر ايچنده خاب غفلت‌دن اويغانب حركت ايلاميه باشلادی ايسه‌ده ، او حركت‌نك سرعتی آوروپا اقوامی‌نك تأليفات ونشريات‌لری حركتنه نسبتالاشی، يعنی يوق‌مقامنده‌در* اكر شی ايسه او حركت‌نك سرعتی يخشی آطنك يورمكی سرعتنه نسبتاً گوبرلو باقه‌نك اورمه‌لمكی سرعتی قبيلندن‌در ، ديو بيان قيلنسه ، تفريط اولنمازدر ديوظن اولنيور* بونك كبی باش حركت فقط روحانيه مدرسه‌لرمزدن اوقوب چقمش طالب‌لرنك قلم‌لرندن اولميوب، بلكه آنلرنك اومدرسه‌لردن چقديقلری ايله روسيه مدرسه‌لرينه يوروب ازمی كوبمی تحصيل علم ايليانلری، ياكه روسيه وعثمانيه ادباسی‌نك تصنيف ايلاديكلری كتابلرنی اوقودقلری ايله يانكی فكر ومعلومات تحصيل ايليانلری، مثلا منلا عطاءالله البايزيدی، وعبد القيوم افندی الناصری، ومنلا عليم جان البارودی، ومنلا حسن‌عطاء المحمدی، ومنلا رضاء الدين الانيسی، ومنلاظاهر البيكايی، ومنلامولكای الطوبلی، وموسی افندی آقيكتی، وفصيح الدين افندی الاپاكی، وشاكر جان‌افندی

الطاهری، وهادی افندی المقصودی کبی ملت خادملری‌نك قلملرندن نشات ایتمکده‌در * اوشبو ذاتلرنك فکر درجه‌لری ویوللری متفاوت اولسه‌ده ، محله‌سی نیندای ملاسی هم شوندای دینلمش مقوله‌یه بناء، هر قایولری‌نك اثرلرینه اوقوچی‌لر تابلماقده‌در *

منلا عطاءالله افندی‌نك روس هم ترك لسانلرنده یازلمش «محمد علیه السلامنك پیغمبرلکی، ورد ایرنیست رینان» نام کتابلری هم بونلردن غیر اثرلری امور دینیه هم دنیاویه‌نی محاکمه قیلماقده قوة عالیه‌سی موجود ایدیکی معلوم اولوب، حاضرکی اوروپا ادبالرندن قالوشمادیغنه تام دلیل اوله بیلیورلر * لکن بونك کبی ادبیاتدن یخشی قوتی اولان کیمسیه دها کوبراك یازمیه، خصوصا کند خلقمزنك حسن معیشتلری ایچون نه‌یه محتاج اولدیقلرینی بیان قیلماق کبی بندلرنی یازمق تیوشلی‌در *

عبد القیوم افندی ناشیر ومؤلفلرمزنك ایگ اوّلی‌در، هر یلنی چقاران سال نامه‌سندن ما عدا ترجمه هم کند فکری ایله تواریخدن وجغرافیادن وحسابدن ولطایفدن ووعظدن وغیر ذلکدن یکرمی دانه‌لب تألیف ایلامش کتابلری موجود اولوب، هر قایوسنی آچق قزان اسلاملری لغتی اوزره یازدیقندن کتابلرینی اوقومیه ایسینانلر از ایمس‌در *

منلا علیم جان افندی تألیفات ونشریاتنی فقط دورت بش یلدن بیری باشلادی ایسه‌ده ، زمانه موافق سبق ودرس کتابلری ترتیب قیلماق ایله مشغول اولماقی فوق الغایه ضرور امرلردن حساب ایدلمکده‌در * زیرا اصول تدریس مسئله‌سی‌نك انتظامی ایله خلقلرنك علم ومعرفتلری‌نك آلغه چقماقی، وفنالکی ایله آرتقه قالماقی تجربه ایدلمشدر *

اکر باشایان اشلری آخرینه ایرشسه، بو عصرده قومزنك اصول تدریسی مجددلری جمله‌سندن صایلماقده اولنور *

منلا حسن عطاء افندی ایله منلا رضاء الدین افندی قلم ایله سوزسوزلمیه هوس وقابلیت‌لری اوله‌راق بعض ادبالرنك اثرلرندن ترجمه ایتمك ایله، وبعض اورون‌لرده دخی اوز فکرلرینی میدانه قویماق ایله بر نیچه کتابچه اثرلری کورلمشدر * ولکن ملا حسن عطائنك «خلاصة البیان» نام‌اثرنك‌کی نظم اوزره ترتیب ایلادکی مرثیه ومدح نامه‌لری‌نك مبالغه‌لری حددن تجاوز ایتدیکندن ، کاه وقتده قلمی ازادلق‌نی قویب بعض کیمسه‌لرنك آرزو ایلادیکی یول‌لر اوزره کیدوب آنلره اسیر اولماقنی اختیار قیلماقی ظن اولنیور *

اوشانداق منلا رضاء الدین‌نك « اعتبار » نام اثرنده یر یوزی خلق‌نی کسب وکار هم هنر نظرندن تقسیم ایلادیکی اورونك ، خطای قومنی بی هنر وبی صناعت خلق‌لر جمله سندن صایمقی کبی بعض بندلری ، تواریخ‌لره کوب اشنا اولمدیقنی کوسترن کبی فهملنیور*

منلاظاهر ایله موسی افندی هر ایکسی قوم‌مزنك ابتدا رومان یازوچی‌لرندن صایلوب اثرلری خلق‌مزنك هر صنف‌لری آراسنده مقبول اولنه‌راق هر تورلو دعالق حاصیت‌لری وپهلوان قصه‌لری یازلمش کتابلره درجه بدرجه غالب کلوب آنلرنك اورونلرینه قایم مقام اولماقده‌لردر *

فصیح الدین افندی‌نك اهل اسلام‌نك زمان سعادة عصرلرنك علم‌ومعرفت‌لری وکشفیات واختراعات‌لری زیاده یوقاری‌یه آشدیقلرینی بیان‌ایلیان «الاسلام واثاره للانام» نام کتابی هرکیم‌نك اعتبارینی جلب ایدن بر کوزل‌اثردر*

هرنه اولسه طبع قیلدرمیه خدا میسر ایلاسون *

شاکرجان افندی یانکی اصول اوزره بالالره ترکیچه هم عربچه باشلاب اوقوتمق ایچون، بدأ التعلیم یاکه مکمل الفبا، نامنده بر کتاب تألیف ایلامشدر * نچوك بالالر ایچون اوشانداق معلملرنك اوزلری ایچون بی نهایه رغبتلی وتفصیللی بر اثردر *

ومنلا مولکاینك اثرلری غالبا بهادرلر قصه‌سندن وازکم دخی وعظ وامثال هم قازاق قرغز خلقینك عادت ورسملرینه دائر اولان بندلردن عبارت اوله‌راق، تاتار وقازاق اسلاملری آراسنده اوزلرینه موافق اولان دائره‌دن بر نیچه منك اوقوچیلر تحصیل ایتمشلردر * اثرلری نك عددی اون کتابدن زیاده اولوب جمله‌سنی نظم ایله ترکی لسانی نك لغت قازاقیه‌سی اوزره ترتیب ایدوب، شعر بابنده یخشی ملکه‌سی اولدیقنی کوسترمشدر * هادی افندی یانکی اصول طرفدارلرندن اوله‌راق، ابتدا اوقوچی صبیانلر ایچون معلم اوّل نامنده بر کتابچه ترتیب ایلامشدر، زیاده رغبلتی وبالالر ایچون غیر مکرر مقبول اولمیه تیوشلی بر اثردر *

٦ نجی فصل

بزم تاتار اسلاملری عموما فهم وفکرده روسیه‌نك غیر خلقلرندن کیروده اولماسه‌لرده، امّا ایگون ایکمك کسبنده روس خلقندن توکل حتی همجوار اولان چواش وچرمش کبی زبون خلقلردن آرطده قالمش‌لردر * مثلا خلقمزنك ایگون ایگولمش قرلرندن اوتدیکده کورورسزکه ، آنلرنك ساچمش ایگونلری غیر خلقلرنك ایگونلرینه نسبتا البته یمان‌راق‌اولور * ایسکی یرلر تیرسلانماسه ، وتیوشنچه سورولماسه ، هم توفراغی پشورلوب یخشی ایدلوب اشلانماسه ، اوشانداق اویرلره تخم یعنی اورلوق وقتلی ساچلماسه ، ساچلان ایگونلرمز نیك یمان اولماسون ؟ حالبوکه خلقمزنك ترکلك ایلیان ولایتلرنك‌کی یرلر اکثری زراعت ایچون قولای‌اولدیغندن معیشتمزده ضرور اولان حاجت اصلیه‌لرمزنی ادا ایلامك، شو ایگون‌کسبنه باغلانمش‌در * بنا برین جمیع ایل خلقمزنك حاجت اصلیه‌لرندن مستغنی اولماقلری، عموما شو ایگون کسبندن غیر کسبلر ایله ممکن اولمیور * بس ایل خلقمزنك ایری وخاتونی قزی هم اولوغی وکچیکی ایگون اشنی همه کسبلردن آرتوق کوروب یاز ویای هم کوز کونلرنده یلنك‌دورت بش آی مدتنده غیر کسبلرنی قویب، فقط شو ایگون اشینی اشلامیه بار قوتنی صرف ایدوب غیرت ایتمك کرك * اکر بر کیمسه‌نك آطی اولوب ساچمیه اورلوغی اولماسه، یاکه اورلوغی اولوب آطی اولماسه، اوّلکی‌سی اورلوغم یوق ، وایکنچی‌سی آطم یوق ، دیو ایگون‌نی ساچمایئچه قالماق بیك خطا اش‌در * بلکه آطلی کیمسه اورلوغی بار کیمسه ایله، یاکه‌اورلوغی

بار کیمسه آطی بار کیمسه ایله، بر بریله بریگوب شریك اولوب اشلامك تیوش * اکر فرضا بر کیمسه‌نك آطی‌ده اورلوغی‌ده اولماسه حزینه‌دن یا جزئی کشی‌دن قرض اورلوق یا آقچه آلماق ایله هیچ اولماسه اوزاولوشنه تیان ایمانه یرنی ساچماق تیوشلی‌در * اکر بر فرض نه حزینه‌دن ونه‌ایل ایچنده قرضه آقچه یا اورلوق تابه آلماسه اول صورتده هم خدای تعالی رزّاق آچه اولدورمس دیو خفت‌لنوب ایگون اشی وقتنده آول‌دن چیت طرفه بر بر کسب ایزلب کیتمیه تیوش توکل، بلکه غیر کیمسیه خدمته کروب اولسه‌ده اقل شو اوزی‌نك ایمانه یرینی ساچمیه غیرت ایتمه‌لیدر* بهر تقدیر ایگون اشی اشلنان آی‌لرده غیر کسب‌لرنی قویب فقط شو ایگون کسبی ایله مشغول اولماق‌لازم‌در* امّا ایگون اش‌لری تمام‌اولدیقدن صنکره تحصیل ایلامش ایگون‌نی فقط صوری قورت کبی آشاب یاتمیوب‌اهل بیت‌نك‌ایری وخاتونی قزی‌اوزلرینه دخی براش وکسب تابوب، تاولیك‌ده سکز ساعت مقداری شونك ایله مشغول اولمالیدر *

اکر بر کیمسه‌نك معیشتنده اولان مصارف وحراجتدن سرمایه‌سی آرتوب کیتسه ، آنی فایده‌سز صاندوق‌ده اصرامیوب ، بلکه آنکا یر صو واورمان کبی املاك آلوب، آندن تورلو جهت ایله فایده کورمیه اجتهاد قیلماق تیوش‌در * اکر ایمانه یرنك توفراغی یمان اولدیقندن، یاکه آنك آزلقندن ایگون کسبی‌ایله حاجت اصلیه‌اردن مستغنی اولنماسه وایگون اشندن‌غیری کسب‌نی بیلنماسه، اول صورتده البته توغان یرنی قویب ایگون ایکمك‌کسبی ایله معیشت ایلامك ایچون، یری‌کوب اولان ولایته‌کوچب کیتمك‌لازم‌در*

حاضرکی زمانده بونك ایچون اوفی ولایتندن آرتوق یر یوقدر، زیرااوفی ولایتی بزم ایچون کوچب بارمیه اوّلا یاقین لقی بار ، ثانیا هر مضافتنده

حصوصا شرقی مضافتلرنده یری کوب ، ثالثا آندەغی خلقنك کوبسی اوزمزه بر جنس وبر دین اولان باشقورت خلقیدر *

الحال باشقورت طرفنده ایگون کسبی ایله حاجت اصلیەلردن مستغنی اولماق توکل ، سرمایه تحصیل اینمك مشکل ایمسدر ، غایەسی یالقاولقنی قویب اش وکسبه اجتهاد ایلامك لازمدر * او طرفدەغی باشقورت خلقی اکر یالقاولقنی قویب تیوشنچەایگون ایکمك وحیوانات اصرامق ایلەطروشوبراق مشغول اولسەلر ایدی ، آرالارنده هیچ بر یارلی ومحتاج کشی اولمیوب ، هرقایسی یورت یر واملاك صاحبی اولوب بخشی معیشت ایدرلر ایدی*

عجب بزم سوداکار صنفمز یر صو واورمان کبی نیگزلو سرمایەنی تحصیل ایتمیه اصلا اجتهاد ایلمیور ، حالبوکه سرمایه آراسنه یر صو کبی املاكدن اوشانچلو سرمایه یوقدر *

فرضا یر صو واورمان کبی املاك الحال سودا ویرەن فائضنی ویرمیور ایسەده ، اماسنه بسنه خلقنك کوبایکندن یرلرنك قدری هم فائضی کلاچکده بی شبه آرتاچقدر* بو کلامدن فهملنمسونکه، سودانی قویب آنکا باغلانمش ثمننك بارچەسنه یر صو واورمان آلنسون دیو ، بلکه سودانی شو کوبی یورتسون توقتاتماسون، باری شو سودایه باغلانمش سرمایەسینك بشدن بر اولوش یا اوندن بر اولوشنه یر صو صاتوب آلسه ، آندن سوداسنه کوب کمچیلك کلماس ایدی دیو ظن ایلیورمز *

بلکه سوداکرلر آراسنده املاکی اولدیغندن آنك آبرویی واناپتی آرتوب سودا اشنه یاردمی اولور ایدی * معلومدرکه ، مالنی نسیەیه صاتوچیلر اوشانچلو اعتبارلو کشییه عادتده آزغنه فایده ایله صاتوب ،

اوشانچ سز اعتبارسز کیمسیه فایده‌نی کوبراك آلوب صاتیورلر * وبوندن
غیری، دخی اکر تورلو سبب‌لردن سوداکرنك سودا اشی بوزولوب توقتالوب
کیتسه برنچی یا ایکنچی صنف سوداکارلك‌دن ییمك وایچمك ایچون رزقه
واوست باشه کیمك ایچون کیومه محتاج اولوب قوری یایاو قالماس‌دن آخر
عمرنی وقارا کون‌لرنی رزقه وکیومه محتاج اولماینچه یر صو واورمان‌نك
حصولی ایله اونکارمك آرتوق ایمس‌مو *

ترکستان وفرغانه ولایت‌لرنده‌کی اهل اسلام سوداکارلری‌نك جمله‌سی
سوداکارچیلك کسبی ایله برابر دهقانچیلق کسبنی کوزدن توشورمیوب
هر سوداکار حالنه وقوتنه کوره مامق وبوغدای وارپا وجوکاره ودوکی کبی
ایگون‌لرنی ایکمك ایچون یرلرنی مالك اولوب چبه وآلما وآنار ویوزوم
واوروك کبی یمش‌لرنی حاصل ایتمك ایچون باغ وبستان‌لرنی مالك اولیورلر *
حتی یای‌نك یخشی کونلرنده سوداکارلر شهرلرده‌کی یورت‌لرنده قاراول‌لر
قالدروب، همه‌سی اهل اولادلری ایله مذکور باغ‌لرینه کوچوب کیدوب
میوه‌لو آغاج‌لر کولاکاسنده وآغوب توران حوض وخریق‌لر تیکراسنده حضورده
چیکیورلر ، هم اشلرین‌ده اشلیورلر * حتی شهرلرده دکان آچوب سودا
ایلیان کیمسه‌لر اخشام باغ‌لرینه قایتوب ایرته ایله ساچقه وقتنده ینه دکان‌لرینی
آچوب سودادە مقید اولیورلر *

بونك خلافنچه بزم باشقورت قرداش‌لرمز باغ وجنت کبی یرلری‌نك قدرلرینی
بلمیوب هر دیساتنه یرنی بر قداق چای ویا بش قداق شکر تقابلنه صاته
صاته بیك کوب منك دیساتنه یرلری یات خلق‌لر قول‌لرینه کرمش‌در *
باشقورت‌لر یرلرینی یوق بار بهاله صاتوب کفران نعمت ایلادکاری
حکومته ظاهر اولدیقندن، آنلرنك قالان یرلری تیز وینکل‌لك ایله بابومیه

ایستیان سوداکارلر قولنه کروب بتمکدن حکومت خوف ایدوب ، صوڭغی ربو یزیه بوینچه هر بر ایر باشقورطه اون بشار دیساتنه یر قالدروب ، آندن آرتدیقنی خزینه‌یه کیسوب آلنماقده‌در * صوڭغی ریویزیه‌دن بو کونه‌چه باشقورت قومی‌نڭ جان حسابی بعض مضافت‌لرده حتی ایکی اولوش آرتدیقندن ، آنلره کیسلوب قالدیریلان یرلر ، حاضرکی ایر باشقورت لره تقسیم ایدلدیکده ، اون بش دیساتینه‌نڭ یاریم مقدارندن آرتوق تیماسلکی ظاهردر *

وبالجمله بوندن آری قولنده یر صو کبی املاکی اولان قرنداشلرمز ، املاکلری‌نڭ قدرین بلوب وآنلرنی رهن صالماقدن وصاتماقدن زیاده صاقلانب ، ممکن درجه آندن فهم‌لری یتانچه استفاده ایلامیه اجتهاد ایلامه‌لیدر * واملاکی اولمیان سرمایه‌لو قرنداشلرمز باشقورت یرلری نڭ ایچندن کوچی یتانچه یر صو آلمیه طروشمه‌لیدر * زیرا خزینه‌یه کیسلوب آلنمش یرلره غربی ولایت‌لردن یات قوم‌لر کوچب کلوب اوطوره باشلاسه‌لر، باشقورت یرلری‌نڭ قدری هم‌بهاسی آرتاچاقنه هیچ برشبه یوقدر

۷ نچی فصل

باغچه‌چیلق کسبنده خلق‌مزنك حاجیترخان‌ولایتنه تابع اولان‌لرنك بعض‌لری بر تورلو یخشی حرکت ایلاسه‌لرده ، امّا غیر ولایـت‌لرده روس خلقنـه قاراغانده بیك توبان درجه‌ده اولدیقلـری ، باخصـوص اوفی واورنبـوغ ولایت‌لرنده‌کی باشقورت خلق‌مز بو نوع کسب‌دن باش‌دن آیاق محروم اولدیقلاری کوب کشی‌لره معلوم‌در * باغچه‌چیلق کسبنه آلماوچیه ویوزوم واوروك وقاون وقاربوز وبره‌نکی وشالقان وکیشر وچوکندر وکاپسته وصوغان وقیار کبی یمش‌لر وسبزاوات‌لر اوسدورمك کبی کسب‌لر منسوبدر * تون یاق ولایت‌لرده باغچه‌چیلق کسبی ایله کوب یمش‌لر اوسدورمك ممکن اولمیور ایسه‌ده ، اما بره‌نکی وشالقان وکیشر وچوکندر وکاپسته وقیار وصوغان کبی سبزاوات‌نی اوسدورمك خلق‌مز ترکلـك ایلیان همه شمالی ولایت لرده ممکن در *

شولای اولسه‌ده مسلمان آول‌لرینه قایسنه‌غنه بارسانکده بره‌نکی‌دن غیری سبزاوات ویمش اوسدران یوز یورت ایچنده اولسه ایکی اوچ یورت اولیور * حتی باشقورت قریه‌لرنده یمش وسبزاوات توکل حتی آروش ویا بوغدای ایگونی کبی ساچمیه ضرور اولان بره‌نکی‌نی هم‌ساچان کیمسه‌لر بیك سیراك‌در *

حالبوکه

حالبوکه روس آول‌لری‌نك هرقایوسنده باغچه‌سز یورت بیك سیراك واقع اولوب اوزی‌نك بره‌نکی‌سی وقیاری اولمیانی اولسه‌ده یوز یورته ایکی اوچ یارلی بورت اولور *

سبزاوات ویمش‌لر ایکمك ایچون یورت‌لرمزده ینارلك اورون‌لارمز اوله توروب ، هیچ اولماسه هر کیم اوزینه یتارلك قدر نه ایچون ساچمیور * کاپسته وقیار هم صوغان وکیشر کبی سبزاوات‌نی اوزنکا حاجت اولان قدر ساچمق ایچون یکرمی اوتوز تین‌لك یازلق ده اورلوق‌لرین آلماق کفایه ایدر * یل ایلانه‌سنده آول‌لارده صاتوب یوران ویا بازارلارده صاتوب توران سبزاوات‌نی یات قوم صاتوچی‌لردن یکرمی‌بش اوتوزتین‌لك توکل ، حتی آندن اون اولوش آرتوق آقچه‌لر ویروب صاتوب آلوب تورساقده ، اوزمز ساچوب اوسدرانچه مول هم هر وقت‌ده طیار اولوب تورمیور * بازارلارده آقچه‌لره وآول‌لارده طباق طباق ایگون‌لره یات قوم‌لردن صاتوب آلوبده ، سبزاواته ویمش‌لره طویب تورماساق ، باغچه‌لر یاصاب اوزمز ایگساك اولماسمی * باغچه‌لر یاصاب یمش‌لر وسبزاوات‌لر اوسدرمك ایله شغل‌لنمك هیچ کمنی قراشندن منع قیلماس * وقت وقت صو قیماق ایچون حتی قر اشنه یارامیان قارت ویاش کیمسه‌لرده یارایدر *

دخی تورلو یمش‌لر وتورلو سبزاوات‌لر غیر طعاملره قوشلوب آشالدیقده نان وایکمك آراسنه کروب قوتلو طعام اوله بلورلر *

طبیب‌لر تجربه ایله تابمش‌لرکه ، آدم بالاسی ایت مای وأون یارما وقاطق سوت هم سبزاوات ویمش کبی آش‌لرنی نه قدر تورلو تورلو ایدوب ییسه ، شو قدر آنك مزاجنده سلامت‌لکی وقوّتی آرتمیه سبب اولور *

وبالجمله آول‌لارده ترکلك ایلیان کیمسه‌لرنك هر قایوسنه یورتی‌نك بر طرفنده باغچه توتب هر تورلو سبزاوات ساچماقنی ، ویخشی‌راق معیشت ایتوچی‌لره حتی یمش باغچه‌سی تربیه قیلمق‌نی لازم کوریورمز * دخی یای کونلرنده ایت وقاطق سوت وکواص وتوزلو قیار کبی طعام‌لرنی بوزولماقدن صاقلامق ایچون ، هر کیمه یورتی‌نك بر بیوکراك صوچقمیان طرفنده باز یاصامیه لازمدر * بزم مسلمان آول‌لارنده بووقته‌چه یاصالمش بازلار بیك آزدر ، حتی ایکی اوچ بازدان آرتوق اولمیان آول‌لار بیك کوبدر *

٨ نچی فصــــل

خلق‌مز زراعت بابنده روسیه‌نك غیر تمدنلی خلقلارندن آرتده‌راق اولدیغندن ، یورت ایچون حاجت اولان حیوانلارنی وقوشلارنی آصراماقمز آنلره قاراغانده اوشانداق کمراکدر * زیرا یورت حیوانلاری اوکتابردن مایه چه یل‌نك یدی آی مدتنك قرده ئیزمیوب ، یورتده رزق‌لنماقده اولوب ، ایگون کسبندن حاصل اولان تورلو صالام وپچان کبی آزوقلارنی آشاتماق ایله تربیه قیلنیورلر * حتی آط حیوانی ایله ایگون اش‌لری وغیر اش لر اشلاندیکدن ، قوری صالام وپچان کبی آزوق‌لار کفایه قیلمیوب ، یاینی هم قشنی صولی واون کبی ایگون‌لرنی آشاتمیه مجبور اولنیور *

عموما حسابچی‌لار ایله هر یوز جان اهل اسلامه یخشی آچلق اولمیان یل‌لرده تقریبا یکرمی باش آط ، واون صغر ، واوتوز صارق ، وبش کجه ، وایللی طاوق ، وبش قاز ، وبش اوردك حساب قیلنماقده‌در * هر نه اولسه یورت حیوانلری هم یورت قوش‌لری‌نك رزق‌لری یل‌نك اکثرنده آزمی کوبمی صالام وپچان وایگون ایله اولدیغندن ،

بونلرنی نه قدر کوب آصرامیه ایسته‌سنك شوقدر هم ایگون‌نی کوبراك
ایکمیه تیوشلی اولور * زیرا اوزی ایگون ایکمیان کیمسه‌لره مذکور
یورت حیوان‌لارینی هم قوش‌لارینی آصرامق فایده‌لو اولمیور *
اوشبو یورت حیوان‌لاری آراسنده ایل خلقنه اینك ضرور اولانلری‌نك
برنچی‌سی آط حیوانی ، وایکنچی‌سی صغر حیوانی‌در *
ایل‌ده یورتی یری اولوب ایگون کسبنی ایلیان کیمسه برآط وبر صغر
آصرامیه قوتی یتمسه ، آنك دنیاده معیشتی آقطق چیکه ایرشمش‌اولور *
زیرا یرنی سورمك وطورمالامق واورولمش ایگون‌لرنی تاشیماق وبازاره
آلوب بارمق ایچون ، اوشانداق اورماندن اوطون آلوب قایتماق
وباصویه یعنی ایکونلك یرلره تیرس چقارمق کبی ایگون ویورت یومش
لرینی ادا قیلماق ، آطدن باشقه اصلا ممکن اولمیور * اوشانداق آش
وطعام‌لرنك کوبسی صغرنك قاطق سوتی‌ایله قوشلوب آشالدیقده طعام‌لرنك
لذتی هم طوقلغی زیاده اولور ، حتی کوب وقت‌لرده قاطق سوت ایت‌لی
آش‌لر آراسنه کروب صالما وتقماچ هم چوماره وپیلمان کبی صییق
آش‌لرنی ایت صالمانچه قاطق قاطوب آشادیقده یخشی‌ی طوقلقلی
طعام اولورلر
الحال اوفی واورنبورغ ولایت‌لری‌نك بعض مضافت‌لرنده ، هم
قزاقستان دالاسنه چیتلاش اولان بعض یرلرده ، صحرالری حیوانات

آصرامق ایچون اونکغای اولدیغندن ، خلقمزنك بعض دولت ایالری
یوز باشلاب بلکه آندن ده آرتوق یلقی‌نی ، هم بر یوز ویا ایکی یوز
چاماسنده قوی ویا صارق‌نی مالك اولانلری یوق توکلدر *

اوشبو یرلرنك ایرکون قرلرنکهم صحرالرنده اوت اولن آزوقلری کوب
اولدیغندن ، یلنك اکثرنده حیوانات دالاده رزق ایستاب طوقلانیورلر *
حتی قش‌نك یلی هوالی کونلرنده یلقیلر دالاده طیاقلری ایله قار
تیبوب اوزلرینه رزق تحصیل ایدییورلر * شو وجهدن مذکور یرلرده
حیوانات آصرامق ، یرلری آز اولان غربی ولایتلرده‌کی کبی قیمت
توشمادیکدن ، هرتورلو حیواناتنی آصرامقدن فایده ایتمك ممکندر *

۹ نچی فصل

هنر وصناعت توغروسنده خلق مز قازاق قرغز قرنداشلرمزدن آلده‌راق اولسه‌ده اما روسلره هم ترکستانلی اسلام قرنداشلرمزه نسبتا کوب مرتبه آرتده قالمشدر *

بودعوانی اثبات ایچون معیشتمز ده محتاج اولان نرسه‌لره نظر صالساق کوروزمزکه ، او نرسه‌لرنك بیك آز مقداری اوز هنرمز وکند صناعتمز ایله وجوده کلوب ، آنلرنك کوبراك اولوشی اوزمزدن غیر اولان باشقه خلقلرنك صناعت وهنرلرینه منسوبدر *

مثلا آغاجدن قاشق طاباق وصاوت صابا هم چیلاك وکیسماك کبی ایو جهازلری ، وتیموردن بالطه پچاق واوراق چالغی کبی یورت اسبابلری ، وجیز ایله باقردن صموار لعلی وطست قومغان کبی نرسه‌لر، اوشانداق هر تورلو طاش آیاق وچنایاق کبی نرسه‌لرنك کلسی روس کارخانه‌لرنده اشلانمکده‌در *

ودخی یخشی شهری آربا وشهری چانالرنك بارچه‌سی ، حتی ساده اش آربالری واش چانالری‌نك کوبسی ، اوشانداق دوغا وقاموت واشلایه ویوگان کبی آط ییکمك اسباب‌لری‌نك جمله‌سی روس اوستالری‌نك قولندن چقماقده‌در *

طاش مسجد وطاش مدرسه وطاش پولاتلرنك کلسی ، حتی شهرلرده

آغاچ عمارتلرنك كوبسى شو روس اوستالرى ايله اشلانمكده‌در *

طاشچى‌لق صنعتندن شهرلرده‌كى اورام‌لره طاش توشامك وطاش يايمك اشى نه قدر ساده اش اولسه ده ، شهر اورام‌لرنده طاش يايوچى‌لر آراسنده برگنه مسلمان كوردككز وارمى ؟ بونكا هيچ كيم اجاب ايله جواب ويرمس * آرا تيره اوز خلق‌مز ايچندن ميچ چقاروب يوران ميچ‌چى‌لر اولسه‌ده ، آنلرنك هم اكثرى ميچ چقارمق‌نك احكامنى بلماديكلرندن صالنمش اون ميچ‌نك ايچندن اتفاقى كيلوشكانى اولسه برسى ياايكسى اولور*

دخى اكر اوستومزده‌كى كيوم‌لره كوز صالوب ملاحظه قيلساق كورورمزكه ، بز وقطاط ايله طولادن غير ترسه‌لردن تكولان كيوم‌لرنك كلسى مسكاو كارخانه‌چى‌لرى‌نك مال‌لرندن اولور *

كنند خلق‌مز الحال بورك وكلاپوش وچيتك وكاوش وبعض ولايت‌لرده مونچاله‌دن چبطه وقوغه قامش‌دن نمازلق‌لر صوقماق صنعت‌لرندن غيرى ، دورت بش صابون ضاوطلرى ، واوچ دورت شرپى ضاوطلرى ، وبر پيالا ضاوطى ، ودورت بش طولا كارخانه‌سى ، واوچ دورت بزوقطاط كارخانه‌سى ، وبر مامق جب كارخانه‌سى موجود ايسه ده ، اماعددمز اوچ مليون خلق‌مزه نسبتا بو بيك آز صنعت بيك آز هنر ايديكى هر كيمه معلوم‌در *

حاضركى عصر ترقيات واختراعات عصرندن عد ايدلديكنه بناءً سنه بسنه خلق‌مزنك صناعت امرلرى آرتميه تيوش اولسه‌ده ، امّا خلق‌مزنك جهالتى وغفلتى غالب اولماقيله هنر وصناعت اهل‌لرندن اوگرانميه تلامدكارى

جهتندن روسیه محکومنده اولان تمدنلی اقوامدن صناعت وهنر امرلرنده آفرین آفرین هنوز آرتده قالماقمز ظهور ایلیور *

مثلا بوندن قرق ایللی یل مقدم نفس قزان شهرنده بش بز وقطاط کارخانه‌سی اولمش * آنلرنك برسی عظیمی مرتضی بای‌نك، ایکنچی‌سی رفیق حاجی‌نك، اوچونچی‌سی علی‌اکبر حاجی‌نك، دورتنچی‌سی بایمراد حضرت‌نك، بشنچی‌سی اچاتدی مصطفی‌سی‌نك *

دخی قزان شهری‌نك جوارنده اوشانداق دورت بش بز وقطاط کارخانه‌سی اولمش * آنلرنك برسی براسکه قریه‌سنده قربان علی بای‌نك ، ایکنچی‌سی ادناشی حسن الدین بای‌نك ، اوچونچی‌سی مچکره‌ده شاکر بای‌نك ، دورتنچی‌سی صاصنه‌ده عمر بای‌نك ، بشنچی‌سی قیشقارده موسی بای‌لرنك *

اوشبو کارخانه‌لرنك بعض‌لرنده بز وقطاطدن ماعدا ، دخی قماش وسرنجی کبی نرسه‌لر اشلانمش در * اما حاضر ایسه مذکور اون‌لب بز وقطاط کارخانه‌لری اورننه نفس قزان شهرنده هم جوارنده فقط اوچ بز وقطاط کارخانه‌سی قالمش‌در *

وبوندن غیری نفس قزان شهرنده اوتوز قرق یل مقدم بش کچه تیرسی‌نك ضاوطی اولمش * آنلرنك برسی اجمیتی منکلبای ایله مرتضی بای‌نك ، ایکنچی‌سی اوزونی عبد الرشید بای‌نك ، صکره اوزونی ابراهیم بای نك ، اوچونچی‌سی آپانایی عبدی بای‌لارنك ، دورتنچی‌سی بوچیتی اسحاق بای‌نك ، بشنچی‌سی یادکاری بهاءالدین ایله شاه احمد

آغا اینی‌نك * حاضر ایسه مذکور کجه تیرسی ضاوطلری اورننه نه قزان شهری‌نك اوزنده ونه آنك جوارنده مسلمان قولنده بر کجه تیرسی ضاوطی قالمامش‌در *

وبالجمله بز وقطاط کارخانه‌لری ایله کجه تیرسی ضاوطلری کبی غیر نرسه‌لرنك کارخانه وضاوط لری‌نك عددی اوّلکی زمانه‌غه قاراغانده اوشانداق آزایماقده در * بونك سببی یوقاریده اَیتدیکمزچه البته خلق‌مزنك جهالتندن وغفلتندن دیب بیلماك تیوش‌دور *

شو وجه‌دن ضاوط کارخانه صاحب‌لری زمانه قاراب حرکت ایده‌رك یانکی ماشینا والت‌لر چقسه درحال ایسکی‌لرینی آنلر ایله آلماشتورمق تیوش * واکر بر کارخانه یا بر ضاوطنك اشلیان نرسه‌سنی ایستاوچی وصوراوچی لر کمی باشلاب اول نرسه‌نی اشلامك ایله فایده‌سی آزایا باشلاسه ، اول نرسه‌نی اوّلکی‌یه قاراغانده آزراق اشلاب یاکه بتونلی قویب آنك اورننه غیر نرسه‌لرنی اشلاب قارامیه تیوش * بعده اشلانمش نرسه لرنك قایسی‌سنه صوراۋ کوب اولوب فایده ایله صاتله باشلاسه ، شو نرسه‌لرنی البته اشلامك تیوشلی اولور * مسکاونك صناعت مدرسه‌لرینه هم کارخانه وضاوط لرینه اوگرانمك ایچون بولدوقلی وقابلیت‌لو یاش یکت‌لرنی یبارمك کرك * خصوصا کارخانه یاضاوط ایالری‌نك اوغول‌لرینی خواه صناعت مدرسه‌لرینه یباروب وخواه ایولرینه معلّم یوروتب اولسه‌ده صناعت فن‌لرنی اوقوتمق تیوش * زیرا کارخانه یاضاوط صاحبی اولاچق

کیمسه اوزی‌نك کارخانه‌سنده یاضاوطنده اشلنان نرسه‌لرنك نه کیفیت‌ده اشلاندیکلرینی ، واشلنان نرسه‌لرنك یخشی‌مو یا یمان‌مو اشلانب چقدیقلرینی فرق قیلماق درجه‌سنده معرفت تحصیل ایلامك لازم‌در *

دخی کارخانه یاضاوط صاحبی وفات اولوب برنیچه وارثلر ملکنه قالسه ، وبو وارث‌لرنك بولینمك‌لری صورتنده سرمایه تارقالوب کارخانه یاضاوطنك اشنه کمچیلك کلورلك اولسه ، اول تقدیرده بولینمك اصلا تیوش توکل * بلکه کارخانه یاضاوطنك اشنی جمله وارث لر برخواجه کبی اولوب شرکت اوزره هنوز دوام ایتدرمیه غیرت ایتمه‌لیدر *

۱۰ نچی فصـــل

سوداکارلك بابنده خلق‌مز اوز درجه‌سنده روس قومندن هم کوب قالوشمایب همه نرسه‌لر ایله سودا قیلماقده‌در * جمله خلق‌مز ایچنده سوداکارلك ایله همه‌سندن قزان ولایتی خلقی آلده اولوب نفس قزان ولایتنده سودا ایتمك‌دن ماعدا روسیه‌نك غیر شرقی ولایت‌لرنده اش ایدنلری یوق ایمس‌در * حتی ترکستان ولایت‌لری روسیه حکومتنه

کرمسدن مقدم قزان اسلاملری شو یاق خانلقلری ایله سودا ایلاب یخشی سرمایه تحصیل قیلمشلری آز اولمامش *

ولکن مذکور ترکستان خانلق لری روسیه تحت تصرفنه کیچدکدن صکره روس سوداکارلری ایله ترکستانلی سوداکارلر بر برسی ایله واسطه‌سز آلیش ویریش قیله باشلادیقدن بیری بزم سوداکارلرمزه ترکستان سوداسندن فایده‌لر ایتمك مشکل اولا باشلادیقدن ، بعض سوداکارلرمز اویاقلر ایله سودا قیلماقدن ال چیکدیلر * خیر یراق وچیت ولایتلر ایله سودا قیلمایه ایستیان کیمسه‌لره ترکستان زمین ولایتلرندن ماعدا روسیه حکومتنده اولان قازاقستان وسیبریا کبی یرلر یوق توکلدر *

قازاقستان نك ایچکی ایللرنده کیزوب هم آنك حدودنده اولان آوللرده وقلعه‌لرده توروب مسکاو ماللری ایله هم بورك وکلاپوش وچیتك کاوش مال‌لرنی قازاق قرنداشلرمزنك جون وجاباغه سنه وتیری یاری سنه آلماشوب ، آنلر ایله فایده‌لو معاوضه سوداسی قیلماق ممکندر *

نتاککه بعض سوداکارلرمز اوّلدن بیری شو روشچه اش ایلیورلر *

اوشانداق سیبریا طرفلرنده تیری یاری وهر تورلو جانلك تیری‌لری کوب اولوب سوداکارلر آز اولدیغندن اول اطرافده‌غی سودالردن یخشی فایده‌لر ایتمك ممکندر *

حتی الحال اوزمز اقامت ایلیان ایچکی ولایتلرده سودانك یونین اکلیان اولوغ هم کیچك سوداکارلره فایده‌لو سودالر ایتمك کوب مشکل ایمسدر *

کیچراك سرمایه‌لی کیمسه‌لره سودا آچماق ایچون اوفی واورنبورغ ولایت لرنده اولان باشقورت قرنداش‌لرمزنك آول‌لرینه باروب آشامق ایچمك وچای شکر وچیتك کاوش وبورك کلاپوش کبی مال‌لار ایله کیبت‌لر آچوب اوطورماق فایده لو اولسه کرك * بن مذکور ولایت‌لرنك آول لری آرقلی تورلو اورون‌لردن اوتب کیتدیکمده مذکور مال‌لر ایله کیبت‌لو آول‌لرنی بیك سیراك کوردم *

حالبوکه هر کیچراك آول‌ده برکیبت‌چی‌یه ، وهر ضورراق آول‌ده ایکی کیبت‌چی‌یه مذکور مال لر ایله کیبت آچوب اوطوردیقده سودانك فایده‌سی ایله یخشی ترکلك ایلیوب حتی سرمایه تحصیل قیلماق کوچ ایمس‌در *

بزم قزان شهری‌نك اوزنده ایرته‌دن کیچه قدر ایسکی کیوم بازارنده یعنی تالچوق‌ده هم اورام‌لرده کوتاروب یوروب سودا قیلماق ایله کوچکا طماق‌لرین طویدران واق سوداکارلر شوندای آول‌لره باروب نیچون کیبت‌لر آچمیورلر * باشقورت قومی اوزمز کبی اهل اسلام اولدیغندن هر آول‌ده مسجد وکوبنده دخی مکتب اولماقده‌در * بالاسی بار کیمسه‌نك بالاسنی اوقوتمیه هر آول‌ده استاد ملا واستادبیکه تابلاچق‌در * شهرده محتاج سوداکار اولوب ترکلك ایتمکدن آول‌ده طماغنك طوق واوستونك باشنك بتون اولان سوداکار اولوب معیشت کیچورماکك آرتوق ایمس‌مو *

قرغز

قرغز قازاق آراسنده هم باشقورت آراسنده بر یرده اوطوروب آزغنه سرمایه ایله سودایه شروع ایلیان سوداکارلرنك سكز اون یل اوتدیکدن صکره برنبچه منكلو سوداکار اولدیقنی اوزمز مشاهد قیلوب بیلگانمز *

الحاصل قایسی یرده وقایسی اورونده سوداکارلرنك کوبلکندن ، یاکه غیر سببلردن سودا ایتمك ایله یخشی معیشت قیلوب اولماسه ، اول صورتده اول توشنی قویب سودا قیلماق ایچون یخشیراق طرفلرنی ویانکی راق بازارلارنی ایستامك تیوش‌در * برخلقنی سوداکار دیب ایتورلر، اکر آندن شونك امثالی حرکتلر ظهور ایلاسه *

« خاتمــــه »

وبالجمله هر خلق‌نك دنيا امرلرنده نه قدر علمى ومعرفتى هم كسبى وهنرى آرتوق اولسه ، شوقدر اوخلق‌نك اقبالى وبختى آلده اولوب مدنيتى وبايلقى آرتوق اولور *

وبونك خلافنچه هر خلق‌نك دنيا امرلرنده نادانلقى وجهالتى هم كسب سزلكى وهنر سزلكى نه قدر دوام ايتسه ، شوقدر اوخلق نك اقبالى وبختى آرتده قالوب مدنيتى وبايلقى كم اولور *

بزم تاتار اسلاملرى‌نك روس قومنه نسبتا يارلى راق وفقير راك اولديقلرى ، آنلره قاراديقده علم ومعرفتده هم كسب وهنرده آرتده قالديقلرندن نشأت ايتمكده‌در * يعنى روس قومى علم ومعرفتلرى هم كسب وهنرلرى كولاكه‌سنده آقچه‌نى بزم خلق‌مزه نسبتا كوبراك تحصيل ايليورلر * مثلا صاوت صابا وقاشق طباق كبى ايو جهاز لرينى ، ويچاق بالطه واوراق چالغى كبى يورت اسبابلرينى اوزمز ياصامقديقمزدن ، وبره‌نكى وكاپسته كبى سبزاوات‌نى اوزمز كوب

ايكماديكمزدن

ایکمادیکمزدن ، وکولمك اشطان تکیلان چت وقماش‌لرنی هم غیر کیوملك نرسه‌لرینی اوزمز کوب اشلامدیکمزدن ، اوشبو نرسه لرنی هم بونلردن باشقه معیشت حاجت‌لرینی غالبا روس قومندن صاتوب آلوب آنلره آقچه لرمزنی ویریورمز *

اما مذکور مال‌لر مقابلنده روس قومنه صاتمیه مال لرمز اولمادیقدن ، بز آنلرنك آقچه‌لرینی اصلا اوزمزه آلا المیورمز *

اکر بزم آنلردن آلان معیشت حاجت‌لری‌نك آقچه‌سی حساب قیلنسه ایدی ، هر یل‌ده روس خلقندن آلنان معیشت حاجت‌لری‌نك مایه‌سی تخمینا آلتی ملیون صوم دن کم اولماس دیو ظن ایدلیور * شیمدی اکر هر یل‌نی خلق‌مزنك کساسندن آلتی ملیون آقچه چقوب روس قومی‌نك کساسنه کریور اولسه ، روس قومی بایوماینچه ، بزم خلق‌مزمی بایور * اکر بزم جمله حراجات ومصارف‌مز روس قومی‌نك جمله حراجات ومصارفی ایله برابر اولوب کسب وهنرده هم آنلر ایله برابر اولساق ، یعنی بر یل ایچنده آنلردن نه قدر مایه‌یه مال آلوب ، شوقدر مایه یه هم آنلره اوزمال‌مزنی صاتساق ، فقط شو صورتده بز روس قومی ایله مساوی روشچه ترکلك ایده بیلورمز *

بس خلق‌مزدن هر کیم دنیاده یخشی معیشت وکوزل ترکلك قیلمیه ارزو ایلر اولسه ، اول کیمسه کوچی یتان قدر اوزی‌نك بالالرینه کوبراك دنیا

علم‌لرینی اوقوتب دنیا ترکلکنه فایلی ویرکوچی کسب وهنرلرنی اوگراندرمک لازم‌در *

خصوصا محله امام‌لری وعظ‌لرنده غالبا فضائل صدقه‌نی بیان قیلماق ایله حتم وعظ قیلمیوب ، بلکه کوبراك ایدوب کسب وهنرنك فضائلنی بیان‌قیلوب، جمله فقیرچیلك وبخت سزلك‌نك باشی اولان یالقاولق‌نی وکسب‌سزلکنی وهنرسزلکنی ذم ایلاب ، وعظ ونصیحت ایتمك لازم‌در* هم یالقاولق‌سببلی کلان فقیرچیلك‌نی ملّت‌نك هم دین‌نك دشمانی دیب بیلمك تیوش‌در *

زیرا اکر خلق فقیر اولسه آنلرنك اوست‌لرینه وباش‌لرینه کیان‌کیوم‌لری ناچار ، وطامق‌لرینه یبان طعام‌لری یمان اولدیغندن ، هوالرنك اسیلکی وصالقونلقی آنلرنك مزاج‌لرینه تیز ضررلی تأثیر ایدوب، تورلو آغرولره گرفتار اولورلر * بونك سببلی اولوم وموت آنلرنك آراسنده طوغماق ووجوده نسبتا کوب اولوب فقیرخلق‌نك عددی سنه بسنه آزایماقده اولور* آخر الامر برنیچه عصرلردن صونك حتی بتونلی منقرض‌اولماقی‌براق‌ایمس‌در* ودخی اکر خلق فقیراولسه مکتب ومدرسه‌لرنی خلق‌نك صاننه نسبتاحاجت اولان قدر صالدره آلماس‌لار ، ومعلم ومدرس‌لرنی تربیه قیله آلماس‌لار، بونك سببلی اوقویان بالالار بیك آز اولوب کوبسی اوقومایتچه نادان قالوب، آنلرنه دین علمنی ونه دنیا علمنی بیلورلر * شو کیفیتچه آنلرسنه بسنه قارالوب حتی اسلام دینی‌نك غیری دین‌لره نسبتا آرتوق‌لقنی‌وشریف لکنی آیورمی باشلارلر * وخلق آراسنده ملی کتابلرنی اوقوچیلق وملی ادبیات ایله شغل‌لنوچیلك آز اولدیغندن اوزلرندن غیری تمدنلی وهنرلی

هم قوتلی‌راك قوم‌لرنك آقرین آقرین بعض عادتلرینی وسوزلرنی آلا آلا قدیمکی اسلام عادتلرینی وملت تلنی نعوذ بالله قویا باشلارلر *

هر خلق‌نك روی جهانده منقرض اولمای کوب عصرلر دوام ایتماکنه بیانی ممکن اولان بش سبب موجوددر *

برنچی سبب ، خلق‌نك ملت پرورلقی‌در * هر کیم اوز خلقی‌نك اولادینی قارتنی ویاشنی وایرینی وخاتونی قزینی وباینی یارلی‌سنی وعالمنی ونادانینی هر قایوسنی اوزی‌نك یاقین قرنداشی کبی بیلوب ، نه ایله اعانت قیله بلسه، شونك ایله یاردم ایتمه‌لیدر *

ایکنچی سبب ، خلق‌نك اوز دیننده مقید اولماقیدر ، یعنی اوز دیننده ثابت اولوب غیر دینه کوچمکدر * بس هر کیم اوز خلقی‌نك دیننه مسجدلر ومدرسه‌لر صالماق ایله ومعلم ومدرس‌لر تربیه قیلماق ایله یاردم ایتمه‌لیدر *

اوچونچی سبب ، خلق‌نك اوز لسانی ایله سوزلشمکی‌در* یعنی برخلق‌نك اولادندن اولان هرکیم اوز آرا بربرسی ایله فقط اوز تیلی ایله‌سوزلشوب، ممکن قدر غیر اقوام تیل‌لری‌نك سوزلرینی ملی تیله قوشوب سوزلمك‌دن صاقلانملیدر* بس هر کیم اوزخلقی‌نك لساننی ، دولت‌لو بای کیمسه‌لری مکتب ومدرسه‌لر صالماق ایله ، ومعلم ومدرس‌لری تعلیم قیلماق ایله ، ویازوچی‌لری قلم‌لری ایله، وشاعرلری شعرلری ایله ، توزاتمیه هم‌فصاحت وبلاغتنی آرتدرمیه اجتهاد ایتملیدر *

دورتنچی سبب ، خلق‌نك کسب‌لو وهنرلو اولماقیدر * هر خلق نه قدر کسب‌لو وهنرلو اولسه ، شو قدر قولنه آقچه‌نی کوب توشورور ، ونه چاقلی آقچه‌نی کوب توشورسه ، شوچاقلی بای ودولت ایاسی اولوب دنیاده معیشتی یخشی اولور ، ونه درجه معیشتی گوزل اولسه ، شودرجه او خلق‌نك وجودی وفاتنه غالب کلوب سال بسال اولادی آرتماقده اولور *

بشنچی سبب ، خلق‌نك تدبیرلو اولماقیدر * یعنی خلق ملتنه ودیننه وتلینه هم کسبنه وهنرینه نه حرکت ایله حرکت ایلادیکده فایده کلدیکنی ، ونه حرکت ایله حرکت ایلادیکده ضرر کلدیکنی فهم‌لب ، ضررنی دفع وفایدنی جلب قیلماقدن عبارتدر *

*** تم ***

TÜRK TARİH KURUMU KÜTÜPHANESİ